

TORTUMLU ŐEHÜLİSLÂM MÛSÂ KÂZİM EFENDİ'NİN BAZI TASAVVUF KAVRAMLARINA İLİŞKİN DÜŞÜNCELERİ

Selami ŞİMŞEK*

Özet

Osmanlılarda tasavvuf yoluna girmiş ŐeyhüliŐlâmlardan birisi de Tortumlu Mûsâ Kâzım Efendi'dir. Onun mensup olduğu tarikat Nakşî-Hâlidilik olup, Şeyhi Kishalı Hacı Feyzullah Efendi'nin ilk halifesi, Muhammed Necâtî Efendi'dir. Pek çok eser de kaleme almış olan Mûsâ Kâzım Efendi'nin tasavvufla ilgili kavramlara değindiği üç telif ve iki de tercüme eseri vardır. Telif eserleri Safvetü'l-Beyân, Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri ile Kehf Sûresinin Tefsiri'dir. Tercümeleri ise, sÛfi Cemâleddîn Muhammed Nûri Efendi'nin Tahkîk-i Vahdet-i Vücûda Dâir Bir Risâle'si ile Simavna Kadısoğlu diye meşhur olan Şeyh Bedreddin'in Vâridât adlı eseridir. O, telif ettiği eserlerinde başta vahdet-i vücûd meselesi olmak üzere hakikat-ı Muhammediyye, tasavvuf, tarikat, ârif-i billâh, ilm-i ledÛn, cem-fark, fenâ-bekâ gibi kavramlar üzerinde durmuştur.

Anahtar Kelimeler: ŐeyhüliŐlâm, Mûsâ Kâzım Efendi, Nakşî-Hâlidilik, Tasavvufî Kavramlar.

SOME OPINIONS ON THE CONCEPT OF SUFI OF SHEIKH UL-ISLAM MUSA KAZIM EFENDİ FROM TORTUM

Abstract

One of the Ottomans Sheikh ul-Islam Musa Kazim Efendi from Tortum entered the path of Sufism. He is members of his Naqsh- Khalid Order. Hajji Fayzullah Master from Kisha his shaykh's first caliph, Muhammad Necati Master. Musa Kazim Efendi, who wrote many books on Sufism in the copyright, and the three are at two translated works. The copyrighted works of Safvetü'l-Beyân, Tafsir Surah al-Kahf, Tafsir Surah al-İhlas and Alak. In translation, Sufi Mohammad Jamaluddin-i Nuri Efendi's Tahkîk-i Vahdet-i Vücûda Dâir Bir Risâle and which is famous as the apartment Simavna Kadısoğlu Sheikh Bedreddin's Varidat. He primarily works in which copyright such concepts have stalled on the existential monism, reality of Muhammed, mysticism, order, divinely bestowed knowledge, collection-seperation, extinction-persistence.

Key words: Sheikh ul-Islam, Musa Kazim Efendi, Naqsh- Khalid Order, Mystical Concepts.

* Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi,
(selamisimsek@gumushane.edu.tr)

Giriş

Osmanlılarda Şeyhülislâm Zenbilli Ali Efendi (ö. 932/1526)'nin Zeyniyye şeyhlerinden Ebu'l-Vefâ (ö. 896/1491)'ya mürid olduğu, Şeyhülislâm Erzurumlu Seyyid Feyzullah Efendi (ö. 1115/1703)'nin Halvetiyye yahut Nakşbendiyye yoluna müntesip bulunduğu, son devir şeyhülislâmlarından Abdurrahmân Nesib Efendi (ö. 1332/1914)'nin Gülşenî-Sezâî şeyhlerinden Edirneli Şuayb Şerefeddîn Efendi'den tasavvufî terbiyesini tamamladığı bilinmektedir.

İşte böylesi şeyhülislâmlardan birisi de Mûsâ Kâzım Efendi'dir. 1861/1277 yılında Tortum Pehlivanlı (Vihik) Köyü'nde dünyaya gelen Mûsâ Kâzım Efendi, ilk tahsilini babası İbrâhim Efendi'den gördükten sonra, onun vasıtasıyla köyünde ilim ve irşad hizmeti yürütmekte olan Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin hulefâsından Kışalı Hacı Feyzullah Efendi (ö. 1282/1865)'nin ilk halifesi Tortumlu Şeyh Muhammed Necâtî Efendi (ö. 1341/1925)'ye intisab etmiş ve dört yıl kadar ondan zâhirî ilimler tahsil etmenin yanında tasavvufî terbiye de görmüştür.¹ Konya, Balıkesir ve İstanbul gibi şehirlerde pek çok âlimden ilim tahsil ederek nihayet şeyhülislâmlık makâmına kadar yükselen ve dört defa getirildiği bu makâmda toplam 5 yıl 1 ay 4 gün görev yapan Mûsâ Kâzım Efendi,² İttihat ve Terakki üyeliği dolayısıyla *Dîvân-ı Harb-i Örfî*'de yargılanmış, 13 Temmuz 1919 tarihinde sürgün olduğu Edirne'de 5 Haziran 1921 tarihinde vefat etmiştir. Mezarı, Edirne Muradiye Câmii kabristanında olup, bugün harap bir haldedir.³

İstanbul'da bulunduğu zaman Nakşî-Hâlidî şeyhi Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevi ile halifesi Kastamonulu Hasan Hilmi Efendi'nin de sohbet halkasına katılarak⁴ bütün ömrü boyunca Nakşî-Hâlidîlik yoluna bağlılığını sürdürdüğü anlaşılan Mûsâ Kâzım Efendi'nin, Farmason ve Bektâşî olduğu ileri sürülmüşse de iddiadan öteye geçememiştir.⁵

Mûsâ Kâzım Efendi'nin 1329/1911 yılındaki şeyhülislâmlığı döneminde *Meclis-i Meşâyih*'in başkanlığı yaptığı gibi, *Cemiyet-i Sûfiyye*'nin de birinci reisliği görevinde bulunduğunu, fıkıh, tefsir sahasında birçok kitap ve makale telif etmenin yanında tasavvufî ilgilî düşüncelerinin yer aldığı üçü telif ve ikisi de

¹ Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım, "Beyânnâme", *Sırât-ı Müstakîm*, 17 Teşrin-i sâni 1327, Cilt: VII, Sayı: 169, s. 198; İbnülemin, M. Kemâl-Hüsameddin, Hüseyin, *Evkâf-i Hümayun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilât ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvali (Kondoktor Mektebi İçin)*, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1335, s. 248; Revnakoğlu, Cemâleddin Server, "Erzurum'lu Şeyhu'l-İslamlardan: Tortum'lu Musa Kâzım Efendi-II", *Tarih Yolunda Erzurum*, Sayı: 13-14, Kasım 1962, s. 6; Altunsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972, s. 233; Topdağı, Hacı Bekir, *Şehr-i Erzurum ve Çevresinde Medfun Mânâ Âleminin Definleri'ni Takdim*, haz.: Ekrem Bakırcı, Erzurum ts., s. 65; Gürer, Ahmet Şamil, *Gelenekle Modernleşme Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislâmı: Musa Kâzım Efendi (1861-1920)*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Ankara 2003, s. 9.

² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Cömert, Derya, *Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, GÜSBİE, Ankara 2006, s. 9-10.

³ Bkz. Kazancıgil, Ratip, "Hafız Rakım Ertür'ün Anılarından Musa Kazım Efendi", *Yöre Aylık Kültür Dergisi*, Ekim-Kasım 2002, Sayı: 31-32, s. 41.

⁴ Bkz. "Cemiyet-i Sûfiyye", *Tasavvuf*, 12 Cumâdi'l-ülâ 1329/28 Nisan 1327, Sayı: 8, s. 3.

⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Gürer, *Gelenekle Modernleşme Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislâmı*, s. 128.

tercüme olmak üzere beş eserinin olduğunu biliyoruz.⁶ Telif ettiği bu üç eser, *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri*, *Kehf Sûresinin Tefsiri*, *Safvetü'l-Beyân* olup, tercümeleleri, sûfi Cemâleddîn Muhammed Nûri Efendi'nin *Tahkik-i Vahdet-i Vücûda Dâir Bir Risâle*'si ile Simavna Kadısıoğlu diye meşhur olan Şeyh Bedreddin'in *Vâridât*'idir.⁷

Mûsâ Kâzım Efendi'nin, telif ettiği mezkur eserlerinde başta *vahdet-i vücûd* meselesi olmak üzere hakikat-ı Muhammediyye, tasavvuf, tarîkat, ârif-i billâh, ilm-i ledün, cem-fark, fenâ-bekâ gibi kavramlar üzerinde durduğu görülmektedir. Burada hemen yeri gelmişken hatırlatalım ki o, yukarıda da ifade edildiği gibi mensubu bulunduğu Nakşî-Hâlidilik yolunda derviş düzeyinde bir şahsiyet olup, doğrudan tasavvufu düşünceyi aksettiren eserler kaleme almamıştır. Bir başka ifade ile onun bu tasavvuf kavramlarıyla ilgili düşünceleri, seyr ü sülûkunu tamamlayarak şeyhlik makâmına ulaşmış bir zâtın düşünceleri değil, tasavvuf yoluna girmiş, tasavvufla ilgili pek çok eser okumuş ve epeyce tetkik yapmış bir İslâm âliminin düşünceleridir. Biz burada onun, yukarıda isimleri zikredilen telif ve tercüme eserlerinde serpiştirilmiş olarak bulunan bazı tasavvuf kavramlarına ilişkin düşüncelerine yer vereceğiz.

Mûsâ Kâzım Efendi'nin Bazı Tasavvuf Kavramlarına İlişkin Düşünceleri

1. Tasavvuf

“İslâm'ın ruh hayatıdır”, “kalp temizliğidir”, “güzel ahlâktır” gibi yüzlerce tanımı yapılan tasavvuf,⁸ Mûsâ Kâzım Efendi'ye göre şerîatin içi, özüdür.⁹

2. Tarîkat

Lügatte “yol”, ıstılahta “Allah'a yaklaşmak ve O'nun rızasını kazanmak amacıyla takip edilmesi gereken hususî yol” anlamına tarikata Mûsâ Kâzım Efendi karşı değildir. Zaten kendisi de Nakşî-Hâlidilik yoluna bir derviş düzeyinde bağlı olup, bu bağlantısı bütün ömrü boyunca sürdürmüştür. Fakat *Muhibbân* dergisinin sahibi Hacıbeyzâde Ahmed Muhtâr'ın yazdığı bir makalede onunla ilgili olarak “*Tarîkatında mutassıbtır. Kaba sûfidir. Tekkelerde sallanarak, dönerek edilen ibâdetlerin aleyhindedir. Bunun için elinden gelse kıyâmî dergâhların hepsini kapar, cümlesini birer medrese yapar. Zannedirim*

⁶ Mûsâ Kâzım Efendi'nin eserleri hk. geniş bilgi için bkz. Ferhat Koca, “II. Meşrutiyet Döneminin Etkin Şeyhülislâmı Musa Kazım Efendi (1858-1920) Hayatı ve İslâm Düşüncesindeki Yeri”, Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi, *Külliyât -Dinî ve İctimâî Makaleler-* (İçinde), Ankara Okulu Yay., Ankara 2002, s. 15-18.

⁷ Mûsâ Kâzım Efendi'nin tasavvufla bağlantısı, tasavvuf içerikli telif ve tercüme eserleri hk. geniş bilgi için bkz. Şimşek, Selami, “Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin Tasavvufî Yönü”, *Erzurumlu Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu*, 22-24 Kasım 2013 Erzurum, (Basılmamış Bildiri), s. 1-20.

⁸ Bu konuda bkz. Cebecioğlu, Ethem, “Prof. Nicholson'ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Târifleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1987, c. XXIX s. 387-406.

⁹ Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi, *Tahkik-i Vahdet-i Vücûda Dâir Bir Risâle-i Mühimmenin Tercümesi*, A. Şamil Gürer Özel Kütüphanesi, vr. 1a.

böyle bir teşebbüsü olmuş. Kendisine meşâyihdan yardımcı da bulmuştur.”¹⁰ ifadelerine yer vermesi, her ne kadar bütünüyle doğru değilse de Mûsâ Kâzım Efendi'nin özellikle Mevlevîlik, Rifâîlik, Kâdirilik, Sa'dîlik gibi kıyâmî ve cehrî zikir yapan tarikatların sallanarak, dönerek yaptığı zikirlerine pek sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır.

3. Ârif-i billâh

Ârif-i billâh, ârif, ehl-i yakîn gibi tabirlerle de eş anlamlı olup, irfân sâhibi, Allah'ı gerçek yönüyle bilen anlamına gelir. Ârif-i billâh irfâna, ilhâm, hâl ve keşf ile ulaşır.¹¹ Mûsâ Kâzım Efendi'ye göre ârif-i billâhın Allah'a ulaşabilmesi ancak Cenâb-ı Hakk'ı mülâhazada kendinden geçmesi ve mâsivanın tümünden soyutlanmasına bağlıdır. Hattâ bir ârif, nefsinin veya ahvâlinden bir hâlini bile mülâhaza edeceği zaman onları maksadın kendisi olarak görmemeli, Cenâb-ı Hakk'ı mülâhazaya bir vasıta, bir âlet olarak kabul etmelidir ki gerçek anlamda irfâna kavuşabilsin.¹²

Mûsâ Kâzım Efendi, ârifin tasavvufî terbiyesindeki ilk ve son hâllerine de değinmiştir. Ona göre ârif, ilk hâllerinde zikir, fikir, ilâhî isimler ve Allah'ın nimetleri tefekkür, O'nun eşsiz yaratıcılığı, açık büyüklüğü ve saltanatını istidlâl hâlinindedir ki, Fâtiha sûresinin “إِيَّاكَ نَعْبُدُ”ya (Yalnızca Sana kulluk ederiz) kadar olan kısmı buna işaret etmektedir. Ârifin son hâllerine gelince, bu da onun vuslat denizlerinin dalgalarına karışarak müşâhede ehli arasına dâhil olması, Rabbini açıkça görüp O'na diliyle münâcaatta bulunmasıdır.¹³ Mûsâ Kâzım Efendi'ye göre ârifin bu münâcâtı, Fâtiha'daki “اهدنا الصراط المستقيم” (Bizi doğru yola ulaştır) âyeti olup, namazda bu âyeti okuduğunda şöyle niyâz etmiş olur: “*Yâ Rabbi, sonsuz olan celâl sıfâtlarıyla ilâhî cemâlinin vasıflarında, seyr ü sefer yolunda bizi irşâd et ki kendimizden karanlık hâlleri ve bedenî perdeleri kaldırıp yenileyelim. Faziletli melekeler, ilâhî feyizlerinle süslenip kutsî nurlarınla aydınlanarak Sen'i kendi nurunla görelim.*”¹⁴

4. İlm-i Ledün

Ledün, lügatte yan, kat demektir. İstilahta ise okunmadan, bellenmeden, herhangi bir çaba göstermeden elde edilen ilâhî bir bilgidir.¹⁵ Hak katından gelir. Nitekim Kur'ân'da, “وَعَلَّمَانَا مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا” (Biz ona –Hızır'a- katımızdan ilim öğrettik)¹⁶ buyurulmuştur. Mûsâ Kâzım Efendi'ye göre, esas itibarıyla insanın ilmi yoktur. Ondan tecellî eden ilim, Hakk'ın ilmidir. Cenâb-ı Hak kendi ilmiyle insana bilmediği şeyleri bildirmiştir. Alak suresindeki “عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَم” (O,

¹⁰ Bkz. Hacıbezzâde, “Cem'iyet-i Sûfiyye”, *Muhibbân*, Yıl: 2, Sayı: 5, s. 141.

¹¹ Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., Ankara 1997, s. 117. Tasavvufta ârif kavramı hk. Geniş ilgi için bkz. Çelik, İsa, “Tasavvuf Tarihinde Ârif Kavramı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 5, sayı: 12, Ankara 2004, s. 25-52.

¹² Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi, *Safvetü'l-Beyân fî-Tefsîri'l-Kur'ân*, İstanbul 1325, s. 12.

¹³ Mûsâ Kâzım Efendi, *Safvetü'l-Beyân*, s. 10-11.

¹⁴ Mûsâ Kâzım Efendi, *Safvetü'l-Beyân*, s. 14.

¹⁵ Cürcânî, Seyyid Şerif, *Ta'rifât*, trc. ve şerh: Arif Erkan, Bahar Yay., İstanbul 1997, s. 163.

¹⁶ El-Kehf, 18/65.

insana bilmediğini öğretti)¹⁷ âyeti buna işaretler. Bu âyet aynı zamanda Hz. Peygamber'in muttasıf olduğu kemâl sıfatların özellikle ilmî sıfatın, kendi sıfatı değil, aksine hepsinin Cenâb-ı Hakk'a ait olduğunu bilip, benliğin zuhuruyla telvîn¹⁸ ve tuğyân tehlikesine düşmemesi için gelmiştir. Zira bu âyetler indiği sırada Hz. Peygamber bekâ hâlinin başlangıcındaydı ve henüz temkine vasıl olmamıştı. Bu yüzden benliğin zuhuru ve ilâhî sıfatın kendisine isnadı ile telvîn makamına düşme durumu hâsıl olmuş, Cenâb-ı Hak, Resûl'ünün bekâ hâlinde temkinini ve telvîn makamına düşme tehlikesinden korumak istemiştir.¹⁹

5. Vahdet-i Vücûd

Mûsâ Kâzım Efendi'nin üzerinde en çok durduğu meselelerden olan ve görüşlerinin temelini oluşturan *vahdet-i vücûd*la ilgili düşüncelerine geçmeden önce onun bu konuya olan ilgisinden biraz bahsetmekte yarar görüyoruz. Kanaatimizce onun *vahdet-i vücûd*la bu denli ilgilenmesinin altında yatan en önemli sebep, geçmişte ulemâ ile meşâyih arasında bu konuda cereyan eden tartışmalar olsa gerektir. O, bundan dolayı bu düşünceye merak salmış, onunla ilgili pek çok kitap okumuş, nihayetinde bir eser kaleme almak istemiş ancak yukarıda da ifade edildiği gibi Celâleddin Muhammed Nûri Efendi'nin mezkûr risalesini gördükten sonra bundan vazgeçmiştir. Çünkü bu eser, onun yazmak istediği eserin âdeti bir örneği nitelediğinde idi ki yeniden yazmasına gerek bırakmıyordu. Dolayısıyla o, bir anlamda söz konusu eserde yazılanları kabul etmiş ve sahiplenmiş oluyordu. Ayrıca tercüme ettiği Şeyh Bedreddin'in *Vâridât*'ı da aynı şekilde *vahdet-i vücûd* düşüncesiyle yoğrulmuş bir eserd. Ancak o, bu esere risâlede olduğu gibi sahiplenmemiş, tasvip etmediği yerleri not düşerek izah etmiştir.

*Vahdet-i vücûd*a gelince, kısaca "Allah'ı bir/tek bilmek, O'ndan başka varlık olmadığının idrak ve şuuruna varmak" demektir. Bu düşünce sistemine göre, asıl itibariyle "Vücûd" birdir ve o da Hakk'ın vücûdudur. Diğer varlıkların vücûdu O'nun vücûduna nisbetle yok hükmündedir. Eşyânın ayrıca zât ve sıfatı yoktur ve cümle zât ve sıfatın mutlak mercii, ekrem olan Rab'dir.²⁰ Ancak "Vücûd"un tecellileri, tezahürleri, görünümleri pek çoktur. Bu tecelliler, mertebe mertebedir ve bunlar da sûfler tarafından ana hatlarıyla 4, 5 veya 7'li şekilde tasnif olunmuşlardır.

Biz Mûsâ Kâzım Efendi'nin, varlık mertebeleri hususundaki düşüncelerini *vahdet-i vücûd* ekseninde kaleme aldığı *İhlâs ve Alak Tefsirleri* risalesinden yola

¹⁷ Alak, 96/5.

¹⁸ Telvîn-temkin: Telvîni lügatte renkten renge girme ve temkin ise mekan tutma anlamlarındadır. Telvîn, bir halden diğer hâle geçmeyi, veya bir makamdaki diğer bir makama atlamayı ifade ederken, temkîn ise, istikâmette derinleşmek ve sabitleşmek anlamına gelir ki, ikisi genellikle birbirinin mukabili olarak kullanılmıştır. Bkz. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 709.

¹⁹ Mûsâ Kâzım Efendi, *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri*, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, Dersaadet 1334, s. 11.

²⁰ Bkz. Mûsâ Kâzım Efendi, *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri*, s. 12.

çıkarak 7'li tasnife göre izah edeceğiz ki tasavvufta buna “Tenezzülât-ı Seb‘a” (Yedi İniş)²¹ adı verilmektedir.

a. Lâ-taayyün: Bu mertebeye, lâ-taayyün, mutlak gayb, zât-ı ilâhiyye, zât-ı sırf, vücûd-ı mutlak, ehadiyyet adları da verilir. Ehadiyyet, isim ve sıfatlardan soyutlanarak aklolunan zâttan, sırf hakîkattan, hiçbir kayıt ile mukayyet olmayan mutlak vücûddan ibarettir. Mutlak vücûdun dışındaki her şey sırf yokluktur. Bundan dolayı zâtî vahdetin başkasına yaklaşmasına imkân yoktur ki O'nun benzeri tasavvur olunabilsin. Cenâb-ı Hak, bütün kemâl sıfatlar ile muttasıf olması itibariyle de tek, çokluk ve artıştan üstün bir sırf mutlak zâttır. İhlâs sûresinde geçen “هُوَ” (o) zamiri sırf hakikat ile tabir olunur. Aynı sûredeki “Allah” lafzı –ki bütün kemâlî sıfatları kendisinde toplamakla Hakk'ın ismi olmuştur- sırf zâttan ibaret olan “hüve”den bedel kılınması sıfatın zâtın aynı olduğuna delil olduğu gibi, o sıfatların kendisinde toplayan zâttan ehadiyyet ile haber verilmesi de itibarî çokluğun hakikati hiçbir şey hükmünde olup, mutlak zâtın ehadiyyetini iptal etmez ve vahdetine muhal değildir. Aksine hazret-i vâhidiyyetin, aynıyla hazret-i ehadiyyet olduğuna tenbih ve işarettir. Meselâ, denizde varsayılan katreler, denizin aynı olduğu gibi, zât-ı mutlakın vâhidiyyeti de ehadiyyetinin aynıdır.²²

b. Taayyün-i evvel: Bu mertebeye vahdet, mutlak vahdet, hüviyyet, hakîkat-ı Muhammediyye adları da verilir. Bu mertebe, lâ-taayyünün, taayyün suretiyle ilk harekete geçişini, “oluş”un ilk başlangıcını ifade eder. Bu da onun dilemesi (meşiyeti) değil, O'nun Zât'ının bir gereğidir.²³ İlk tecellî, Muhammedî Hakîkat'ın Zât mertebesinden zuhura meyl ile tenezzül ettiği bu mertebeye gerçekleşmiştir. Hakîkat-ı Muhammediyye, bütün güzel isimleri kendinde barındıran ve bulunduran ilk taayyünle birlikte olan zât, ism-i a'zam demektir.²⁴

Mûsâ Kâzım Efendi'ye göre, Alak sûresinin ilk âyetinde geçen “ismi” ifadesinden maksat Hz. Peygamber'dir. Zira bütün âlemler Zât-ı Akdes-i Ehadiyyet'in sıfat ve isimlerine tenezzülâtından ve onlar da tecellilerden ibarettir. Hz. Peygamber ise hâiz olduğu bekâ mertebesinde bütünüyle ilâhî kemâllerin tezâhür ve tecellilerine tam olarak mazhar olduğundan şüphesiz eşyanın en mükemmeli ve isimlerin a'zamı, en büyüğüdür. Söz konusu âyette geçen “ism-i rabbi” (Rabbinin ismiyle) ifadesinde maksat da yine Hz. Peygamber'dir. Çünkü onda zât ve ilâhî kemâlleri tâm tecellî etmiştir. Bu sebeple âyeti okumayı emredenle, okumaya memur olan tek bir zâttan ibarettir. Şöyle ki Hakk'ın zâtı cem itibariyle âmir, tafsil itibariyle memurdur.²⁵

Mûsâ Kâzım Efendi'ye göre, mezkûr sûrede geçen “وربك الأكرم” (Senin Rabbin sonsuz kerem sâhibidir)²⁶ âyetinde ki “ekrem”den maksat da Hz.

²¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Çelik, İsa, “Tasavvufî Gelenekte Hazarât-ı Hams veya Tenezzülât-ı Seb'a Anlayışı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sayı: 10, Ankara 2003, s. 159-184.

²² Bkz. Mûsâ Kâzım Efendi, *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri*, s. 2-3, 4-5.

²³ Ögke, Ahmed, “Varlık Meselesi”, *Tasavvuf El Kitabı*, ed.: Kadir Özköse, Grafiker Yay., Ankara 2012, s. 476.

²⁴ Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul 1995, s. 216.

²⁵ Mûsâ Kâzım Efendi, *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri*, s. 6-7.

²⁶ Alak, 96/3.

Peygamber'dir. Şöyle ki, “Rahmeti gazâbını geçen”²⁷ Hakk'ın, Hz. Peygamber'i, yüce zâtında ve ulûhiyyetinde bütünüyle fânî kıldıktan sonra ahkâmı tebliğ ve insanları irşad için fenâ mertebesinde bekâ'ya ircâ etmiş olması ve “من رأني فقد رأى الحق” (Beni gören şüphesiz Hakk'ı görmüştür)²⁸ hakikat sözü ifadesince ol hazrette bütün zât ve sıfatıyla tecellî eylemiş bulunması, kerem ve ihsanının en son mertebesini teşkil ettiğini göstermekte ve bunun üstünde bir lütuf ve kerem daha tasavvuf olunamayacağını bildirmektedir.²⁹

Sûfîlerin hakikat-ı Muhammediyye için rûh-ı a'zam, akl-ı evvel, ebu'l-ervâh, kalem, kâbe kavseyn gibi terimler kullandığını biliyoruz. Mûsâ Kâzım Efendi de Alak sûresinde geçen “bi'l-kalem” ifadesindeki “kalem”in kalem-i a'lâ olduğunu, bunun da hakikat lisanında rûh-ı evvel ve rûh-ı a'zam manasında kullanıldığını belirterek bütün âlemlerdeki tesirler, bütün kâinâtı ihata eden ve mevcûdât mertebelerinden her mertebede, o mertebenin istidat ve kabiliyetine göre eserler meydana getiren, bilhassa Hz. Peygamber'de bütün saf ve kâmil tezâhürüyle tecellî eden rûh-ı evvel ve a'zam olduğu için Hz. Peygamber'e “kalem” adı verildiğini beyan eder.³⁰

c. Taayyün-i sâni: Bu mertebeye vâhidiyyet, hakikat-ı insâniyye, a'yân-ı sâbite de denilir. Vâhidiyyet mertebesinde Hak esmâ ve sıfatlarıyla muttasıf olduğunu bilir ki “hazret-i esmâ” unvânını da almıştır. Sıfatları kendisinde toplayan zât, vâhidiyyet hazretinde, esmâ mertebesinde bile bütün eşyanın kendisine dayandığı zâttır ve her şeyden münezzehtir. Çünkü her mümkün şey O'na muhtaçtır ve O'nunla kâimdir, O'nun zâtı ise her şeyden mutlak olarak beridir. “والله الغني وأنتم الفقراء” (Allah sizin yardımınıza muhtaç değil, siz ona muhtaçsınız)³¹ âyeti buna işarettir. Zira hâdiselerin müstakil vücûdları yoktur, hattâ hâdiselerin olması bile Hak ile kıyâmı itibariyledir. Hak zâtından kesin bir bakışla hâdiseler, haddi zâtında sırf yokluktan ibarettir.³²

İlk taayyünde Allah, Zât'ını, sıfatlarını, isimlerini ve bütün mevcûdâtı birbirinden ayırmaksızın icmâlî (toplu) bilirken, bu mertebede birbirinden ayrı olarak tafsîlî olarak bilir.³³ Mûsâ Kâzım Efendi'ye göre, Alak sûresinde geçen “الذي خلق” (O -Allah- ki yarattı)³⁴ ibaresinde bu durumdan bahsedilmektedir. Şöyle ki hakikat lisanında halk, icmâlden tafsile, zât mertebesinde esmâ ve sıfat mertebesine tenezzülden yani Hakk'ın zât'ının isim ve sıfatlarından ibaret olan eşyâda seyr ve tecellisinden ibarettir. Bu da âmir ile memurun bir Zât'ta birleştiğine delildir.³⁵

d. Ervâh: Ruhlar mertebesi olup, Zât-ı İlâhî'nin latifliğini bir derece kaybetmesinden ibarettir. Bu mertebede her bir ruh, kendini, kendi mislini ve

²⁷ “Rahmetim gazabımı geçmiştir” kutsî hadisi için bkz. Buhârî, Tevhid 15,22; Müslim Tevbe 14.

²⁸ Bkz. Buhârî, Tabir 11; Müslim, Rüyâ 11.

²⁹ Mûsâ Kâzım Efendi, *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri*, s. 9.

³⁰ Mûsâ Kâzım Efendi, *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri*, s. 10.

³¹ el-Muhammed, 47/38.

³² Bkz. Mûsâ Kâzım Efendi, *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri*, s. 3-4, 5.

³³ Türer, Osman, *Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Neş., İstanbul 1998, s. 250.

³⁴ Alak, 98/1.

³⁵ Mûsâ Kâzım Efendi, *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri*, s. 7.

kendinin kaynağı olan Rabbini bilir. A‘râf sûresinin 172. âyeti buna işaretir: “ وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتَ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَن تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ ” (Rabbin Âdemoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini almış ve “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” diye onları kendilerine şahit tutmuştu da onlar da: “Evet, buna şahidiz” demişlerdi.)³⁶

e. Misâl

“Hayâl Âlemi” de denilen bu merteye, İlâhî Zât’ın parçalanma, ayrışma kabul etmeyen latîf suret ve şekillerinin hariçte zuhurundan ibarettir. Bu mertebede ruhlar âleminde bulunan her ferdin şehâdet âleminde alacağı suret teşekkül eder.³⁷

f. Şehâdet: Bu merteye, parçalanma, bölünme ve yarışmayı kabul eden kesif ve karmaşık cisimler âlemdir.³⁸

g. İnsân-ı Kâmil: “Mertebe-i Câmîa” adı da verilen bu merteye, söz konusu altı mertebeyi kendinde toplayan insandır. İnsan gerek nûrânî (latif) gerekse maddî (kesif) bütün mertebeleri kendisinde toplamış bir varlıktır ki bu da tasavvufî anlamda kâmil insanı temsil etmektedir. Kâmil insan ile Allah’ın isim ve sıfatları tam bir şekilde zuhur etmiş ve ilk başta belirtilen ilâhî irâde tahakkuk etmiştir.³⁹ Mûsâ Kâzım Efendi’ye göre, Alak sûresindeki “خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ” (O, insanı alaka’dan yarattı)⁴⁰ âyeti bu duruma işaret etmektedir. Şöyle ki insan, vahiy ve tenzile, nübüvvet ve risâlete mahal ve tecelli yeri olmak üzere nihayet Cenâb-ı Hak, akli maddeden hâsıl olan insanın sûretinde bütün kemâlâtını ızhar eylemiştir.⁴¹

6. Cem-Fark

Lügatte, “bir araya gelmek, toplamak, biriktirmek” anlamlarına gelen cem‘, ıstılahta, sonsuz (Hak), ile sonlu (insan) arasındaki ayrılığın ortadan kalkması anlamındadır. Fark ise lügatte “başkalık alâmeti, ayırmak, seçilmek” mânâlarında olup, ıstılahta Halka Hak’sız işaret etmek, kulluğu müşâhede etmek anlamlarındadır. Bir başka ifade ile halkı görmek fark, Hakk’ı görmek cem’dur. Sûfilere göre Fâtiha sûresinde geçen “إِيَّاكَ نَعْبُدُ” (yalnız sana ibadet ederiz) kısmı

³⁶ Ögke, “Varlık Meselesi”, s. 476.

³⁷ Türer, *Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, s. 250; Ögke, “Varlık Meselesi”, s. 477.

³⁸ Türer, *Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, s. 251.

³⁹ Türer, *Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, s. 251.

⁴⁰ Alak, 98/2.

⁴¹ Mûsâ Kâzım Efendi, *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri*, s. 8.

fark'a, "وَيْكُ نَسْتَعِينُ" (yalnızca Senden yardım dileriz" kısmı da cem'e işaret etmektedir.⁴²

Mûsâ Kâzım Efendi, cem-fark'ı, cem-tafsîl şeklinde anlatmıştır. Ona göre Alak sûresinin ilk âyetinde geçen "اقْرَأْ" (Oku) ifadesi cem makamından tafsîl makâmına, zât mertebesinden sıfat mertebesine hitaptır ve Hz. Peygamber'in cem makamından tafsîl makâmına ilk döneceği hâlde nâzil olmuştur. Çünkü Hz. Peygamber bu mertebeye ircâ olunmadan önce seyr-i ilellâhda fenâfillâh mertebesine vâsıl olmuş ve beşeriyet âlemi ile bir bağlantısı kalmamıştı. Bu hâlde ise ahkâmı tebliğ etmek ve insanları irşâd etmek mümkün olamayacağından Cenâb-ı Hak onu fenâ mertebesinden bekâ'ya yani Hak ile Hak olmak kudsî hâlerinden, Hak ile halk olmak ulvî hâletine ircâ etmiştir.⁴³

7. Fena-Bekâ

"Fenâ" yokluk, hiçlik, geçici olmak anlamlarına gelir. "Bekâ" da kalıcı ve dâimî olmak demektir. "Fenâ" ile kötü huylarını, sıfatlarını yok eden sâlik, iyi ve güzel huylarla süslenmiş olarak "bekâ"ya ulaşır. Kalbi fenâ bulmuş kimse, ilâhî fiillerin tecellilerine mazhar olur. Öyle ki vahdet denizine batan salık o denizden başka bir şey görmez ve kendisini bu denizin bir damlası olarak görür.⁴⁴

Tasavvufta fenâ kavramı değişik yönlerden tasniflere tutulmuş olup, bunlardan birisi şöyledir:

a. Fenâ-yı zât: Bir kimsenin kendini yok sayması, kendisinde bir varlık unsuru görmemesi, gerçek varlık Allah olduğunu düşünmesidir.

b. Fenâ-yı sıfat: İnsanın beşerî sıfatlardan soyutlanmasıdır.

a. Fenâ-yı fiil: Kulun fiil ve hareketlerinde şurdan yoksun olmasıdır.⁴⁵

Mûsâ Kâzım Efendi'ye göre Alak sûresinin son âyetindeki "وأقرب" (yaklaş)'den murâd, ilk önce fiillerde, ikinci olarak sıfatta, üçüncü zâta fânî olmakla Hakk'a kurbîyyet, yakınlık elde edilir. Bu ibarenin başka bir anlamı ise, istikâmet ve dâvet makamında benlik gibi fenâ hâli yok etmeye devam etmek gerekir ki Hak ile bekâ bulup sabit olarak telvîn makâmına asla düşülmesin.⁴⁶

⁴² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 185; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 176.

⁴³ Mûsâ Kâzım Efendi, *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri*, s. 7.

⁴⁴ Cürcânî, *Ta'rifât.*, s. 173; Yılmaz, Hasan Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s. 242.

⁴⁵ Bu konuda bkz. Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 243-244.

⁴⁶ Mûsâ Kâzım Efendi, *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri*, s. 14-16.

Sonuç

Çalışmamızda görülmüştür ki, tasavvuf yoluna mensup Osmanlı âlim ve şeyhülislâmlarından birisi de Tortum Pehlivanlı köyünden Mûsâ Kâzım Efendi'dir. O, tasavvufla çocukluk yıllarına tanışmış, bu yolda köyünde hizmet yürüten Hâlid-i Bâğdâdî'nin halifelerinden Kışalı Hacı Feyzullah Efendi'den tarikat icazeti almış âlim Şeyh Muhammed Necâtî Efendi'ye intisab etmiştir. Onun, Nakşî-Hâlidî yolu ile irtibatı bu zât ile sınırlı kalmamış İstanbul'da iken son devrin önde gelen Nakşî-Hâlidî şeyhi Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî ve onun halifesi Kastamonulu Hasan Hilmi Efendi'nin sohbetlerinden de feyizlenmiştir. Onun Farmason ve Bektâşî olduğu ileri sürülmüşse de itham ve iddiadan öteye geçmemektedir.

Mûsâ Kâzım Efendi, bu eserlerinde başta *vahdet-i vücûd* meselesi olmak üzere tasavvuf, tarikat, ârif-i billâh, ilm-i ledün, cem-fark, fenâ-bekâ gibi kavramlar üzerinde durmuştur. Ona göre tasavvuf, şeriatın özüdür. Ârif-i billâh'ın Allah'a vâsıl olabilmesi, Hakk'ı mülâhazada kendinden geçmesi ve mâsivâdan bütünüyle sıyrılmasına bağlıdır. Esas itibariyle insanın ilmi yoktur, ondaki ilim Hak vergisidir. Alak suresinde geçen "O, insana bilmediğini öğretti" âyeti buna işaret etmektedir.

Mûsâ Kâzım Efendi'ye göre vücûd birdir, o da Hakk'ın vücududur. Diğer varlıkların vücûdu O'nun vücûduna nispetle yok hükmündedir. Eşyânın ayrıca zât ve sıfatı yoktur ve cümle zât ve sıfatın mutlak mercii Cenâb-ı Hak'tır. Varlık âlemi "Tenezzülât-ı Seb'a" adı verilen yedi mertebeye göre zuhur etmiştir. Hz. Peygamber ise hâiz olduğu bekâ mertebesinde bütünüyle ilâhî kemâllerin tezâhür ve tecellilerine tam olarak mazhar olduğundan şüphesiz eşyanın en mükemmeli ve isimlerin a'zamı, en büyüğüdür. Rûh-ı evvel ve rûh-ı a'zam da odur.

Mûsâ Kâzım Efendi'ye göre Alak sûresinin ilk âyetinde geçen "İkra" (Oku) ifadesi cem makâmından tafsîl (fark) makamına, zât mertebesinde sıfat mertebesine bir hitaptır. Başta Hz. Peygamber olmak üzere bütün velîler Hak'ta fenâ bulduktan sonra O'nunla bekâ bulup halkı irşâd etmeye başlarlar. Ona göre fenâ, *fenâ-yı fiil*, *fenâ-yı sıfat* ve *fenâ-yı zât* şeklinde üç kısma ayrılmaktadır. O hâlde Hakk'a kurbîyet kesbetmek isteyen kimse önce fiillerde, sonra sıfatlarda ve daha sonra zâta fâni olması gerekir.

Kaynakça

Altunsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972.

Cebecioğlu, Ethem, “Prof. Nicholson'ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Târifleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1987, c. XXIX s. 387-406.

_____, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., Ankara 1997.

Cömert, Derya, *Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, GÜSBE, Ankara 2006.

Cürcânî, Seyyid Şerif, *Ta'rifât*, trc. ve şerh: Arif Erkan, Bahar Yay., İstanbul 1997.

Çelik, İsa, “Tasavvuf Tarihinde Ârif Kavramı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 5, sayı: 12, Ankara 2004, s. 25-52.

_____, “Tasavvufî Gelenekte Hazarât-ı Hams veya Tenezzülât-ı Seb'a Anlayışı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sayı: 10, Ankara 2003, s. 159-184.

Gürer, Ahmet Şamil, *Gelenekle Modernleşme Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislâmı: Musa Kâzım Efendi (1861-1920)*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Ankara 2003.

Hacıbeyzâde, “Cem'iyet-i Sûfiyye”, *Muhibbân*, Yıl: 2, Sayı: 5, s. 141.

İbnülemin, M. Kemâl-Hüsâmeddin, Hüseyin, *Evkâf-i Hümayun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilât ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvali (Kondoktor Mektebi İçin)*, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1335.

Kazancıgil, Ratip, “Hafız Rakım Ertür'ün Anılarından Musa Kazım Efendi”, *Yöre Aylık Kültür Dergisi*, Ekim-Kasım 2002, Sayı: 31-32, s. 41.

Koca, Ferhat, “II. Meşrutiyet Döneminin Etkin Şeyhülislâmı Musa Kazım Efendi (1858-1920) Hayatı ve İslâm Düşüncesindeki Yeri”, *Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi, Külliyât -Dinî ve İctimâî Makaleler-* (İçinde), Ankara Okulu Yau., Ankara 2002, s. 15-18.

Komisyon, “Cemiyet-i Sûfiyye”, *Tasavvuf*, 12 Cumâdi'l-ülâ 1329/28 Nisan 1327, Sayı: 8, s. 3.

Ögke, Ahmed, “Varlık Meselesi”, *Tasavvuf El Kitabı*, ed.: Kadir Özköse, Grafiker Yay., Ankara 2012.

Revnakoğlu, Cemâleddin Server, “Erzurum’lu Şeyhu’l-İslamlardan: Tortum’lu Musa Kâzım Efendi-II”, *Tarih Yolunda Erzurum*, Sayı: 13-14, Kasım 1962, s. 6.

Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi, *Safvetü’l-Beyân fî-Tefsîri’l-Kur’ân*, İstanbul 1325.

_____, *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri*, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, Dersaadet 1334.

_____, *Tahkîk-i Vahdet-i Vücûda Dâir Bir Risâle-i Mühimmenin Tercümesi*, A. Şamil Gürer Özel Kütüphanesi.

_____, “Beyânnâme”, *Sırât-ı Müstakîm*, 17 Teşrin-i sâni 1327, Cilt: VII, Sayı: 169, s. 198.

Şimşek, Selami, “Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi’nin Tasavvufî Yönü”, *Erzurumlu Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu*, 22-24 Kasım 2013 Erzurum, (Basılmamış Bildiri), 20 s.

Topdağı, Hacı Bekir, *Şehr-i Erzurum ve Çevresinde Medfun Mânâ Âleminin Defînleri’ni Takdim*, haz.: Ekrem Bakırcı. Erzurum ts.

Türer, Osman, *Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Neş., İstanbul 1998.

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul 1995.

Yılmaz, Hasan Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.